

ABBASİLER HİLAFETİNİN TENEEZÜLÜ VE PARÇALANMASINA DAİR**Ebülfez ELÇİBEY*****Çev.: Muhammet KEMALOĞLU******ÖZET**

Çelişik bilgilerden dolayı Abbasilerin ilk dönemlerini, politikalarını, Türk Komutanların durumunu, Babekiler Harekatı net bir şekilde açıklanamamaktadır. Halife Mutasım Türklere özel bir öne vermiştir. O, Türklerden oluşan büyük bir ordu oluşturmuştur. Bu Türkleri Mutasım Orta Asya steplerinden topluyor, aynı zamanda köle pazarlarından satın alıyordu. Bu Türkler arasından büyük komutanlar çıkmıştı. Afşin, Boğa el-Kebir, Boğa es-Sağır, bunlardan bir kaçıdır. Bu dönemde devlette etkin bir konuma yükselen Türkler sonraki dönemlerde halifeleri istedikleri gibi değiştirilebilecek bir duruma gelmişlerdi. Abbasî döneminde pek çok ayrılıkçı mezhep ortaya çıktı. Bunlardan IX. yüzyıla damgasını vuran Babek liderliğindeki Hurremiye Mezhebi oldu. 816 yılında Babek'in başlattığı isyan yayılarak Bağdat Hilafetini tehdit etmeye başladı. Halife Mutasım ünlü Türk asıllı kumandanı Afşin'i isyanı bastırmakla görevlendirdi. Afşin, 838 yılında isyanı kökünden kazıyarak Babek'i tutukladı. Babek, Samarra'da halkın önünde cellat tarafından başı kesilerek idam edildi. Ebulfez Elçibey'in bu çalışması bahsedilen konular açık bir şekilde ortaya koyacaktır.

Anahtar Kelimeler: Halife Mutasım, Türk Komutanlar, Babekiler Harekatı, Ebulfez Elçibey, Afşin

FRAGMENTATION OF THE ABBASID CALIPHATE CONDESCENSION AND ABOUT**ABSTRACT**

The first Abbasid periods due to contradictory information, policies, status of the Turkish commanders, Babekiler Operation could not be explained clearly. Mu'tasim Caliph gave special attention to the Turks. He has formed a large army of Turks, the Turks of Central Asia steppes Mu'tasim gathering, also bought the slave markets. This is among the Turks çıkmıştı. Afşin great commanders, al-Kebir Taurus, Taurus es-Deaf, located in the active state, the rising of them in a kaçıdır. Bu Turks had come to a situation can be changed in later periods such as the inheritors of the wish. Abbasid period, many separatist sect emerged. IX of them. century was marked by sectarian Hurremiye led by Babak. In 816 the Caliphate of Baghdad threatens to spread the rebellion launched by Babek'in. Mu'tasim famous Turkish descent, the commander of the caliph appointed Afşin'i repressing the rebellion. Afsin, Babek'i scrape the root of the rebellion in 838 arrests. Babak, head cut off by the executioner before the people executed in Samarra edildi. Ebulfez Elchibey the topics covered in this study will set out clearly.

Key Word: Caliph Mu'tasim, The Turkish Commanders, Babekiler Operation, Ebulfez Elchibey, Afsin

* Mircöral Yusifli, Elçibey İrsini Araştırma Mərkəzinin Direktoru; Ebulfez Elçibey, Multi Medya.

** Gazi Üniversitesi Tarih Yüksek Lisans, Çiğiltepe Askeri Lojmanları 206-10 Çiğiltepe-Mamak-Ankara, muhammetkemaloglu@gmail.com, Türkiye Türkçesine Aktaran.

GİRİŞ

Orta asırlarda Yakın ve Orta Şarkta büyük bir araziye hâkimiyeti altına almış Abbasiler hilafeti IX yüzyılın ortalarından itibaren bir sıra müstakil ve yarı müstakil devletlere parçalanmağa başlamıştı. Hilafetin terkinde olan ülke ve halkların hayatında çok mühim bir rol oynamış bu hadise orta asır tarihinin detaylıca tetkikata layık meselelerinden birisidir. Bu devletlerden birisi olan Tolunoğulları Devleti'nin genel tarihini araştırırken Abbasiler hilafetinin dağılmasını ve parçalanmasını belirleyen tarihi olayların öğrenilmesi zarureti kendiliğinden ortaya çıkar. Bunun halli ise, küçük bir makalede hiçbir şekilde mümkün değildir. Buna göre de burada yalnız umumi ve esas meselelere dokunulacaktır. Bu sahada yapılan tetkikatların kâmil olmaması, aynı zamanda az olması umumi neticelerin çıkarılmasında büyük zorluklar yaratır. Diğer bir taraftan ise Abbasiler hilafetinin tenezzülü ve parçalanmasını tarihçiler muhtelif şekilde, muhtelif sebeplerle izah ediyorlar ki, bu da meselenin hallinde karışıklık oluşturur. Tarihçi ve tetkikatçıları bu meseleye münâsebetlerinde aşağıdaki gruplandırılmıştır:

1. Türklerin Hilafette Siyasi Hâkimiyetleri Kendi Nüfuzları Altına Almalarını En Önemli Sebep Olarak Gösterenler; Orta asırlarda Arap dilinde yazan tarihçilerin çoğu, Yakubi, Teberi, Mesudi, İbn el-Esir, Makrizi, İbn Teğriberdi vb. bu sebebi esas almışlardır. Birçok muasır Arap tarihçileri-C. Zeydan (Zeydan, Et-Temeddun el-İslamiyye:107-108), H. İ. Hasan (Hasan, Tarih el-İslam...:1-2), M. Hayyat (Heyyat, 1955:51), M. Hasan, A. Emin (Ahmed Emin, 1952:3-5) vb. bu veya diğer orta asır tarihçisinin fikrini esas alarak, meseleye münâsebetlerinde yeni bir söz (küçük ilaveler değerlendirilmese) söylememişler. Avrupa şarkşünaslarından S. Len para'da Türklerin siyasi hâkimiyeti öz nüfuzları dairesine almalarını hilafetin tenezzülünde esas sebep olarak değerlendirmektedir. O, ordunun Türklerden teşkil edilmesine değinerek: "Bu hilafetin büyük parçalarını (ondan) ayıran inkılâbın nişanelerinden biri de, Arapların hâkimiyetini devirip, Türklerin eline geçmesini sağladı, hilafetin hâkimiyetini zayıflattı ve sonun da ise mahvetti".

¹ Not: Son yüzyıl kastediliyor. Abbasiler hilafetinin tenezzülü ve parçalanmasına ait not ve tetkikatlar esasen son yüz ilin mahsulü olduğundan ve muhtelif fikirler ileri sürüldüğünden, bu devirde yazılan eserlerin araştırılması daha maksada uygundur.

2. Tarikatların Mücadelesini Esas Alanlar; Bunlardan A. Müller (Müller,1895:243 Rusça), A. Mets (Mets, 1966:13-15), Bartold (Bartold,1912, I cild:215-216) ve başkaları gösterilebilir. A. Müller Abbasiler hilafetinin tenezzülünü bir kaç sebeple izah ediyor. O, farsların Araplara karşı ayaklanmasını (Bartold,1912, III cild:1-4), İran'da, hususen Azerbaycan'da hala Zerdüşt dininin kalmasının, ateşgahların faaliyet göstermesinin (Bartold,1912, III cild:5), hilafet terkinde yaşayan muhtelif halkların arasındaki çekişmelerin, Türklerin hilafetteki kendi yönetimlerinin (Bartold, 1912, II cild:216-217) tesirlerini kaydeder. Ancak bununla beraber, hilafetin tenezzülünde ve parçalanmasında "esas suçlu olarak yalnız Alevilerdi"², der. Onlar hilafete halifelerin faaliyetsizliğinden, halklar arası düşmanlıktan, Türklerin nizamsız hareketlerinden daha çok zarar verdiler (Bartold, 1912, II cild:243,Rusça). A. Müller'in bu son neticesini kabul etmek doğru olmazdı. Doğrudan da, hilafetin tenezzülünde tarikatlar arasındaki çekişmelerin, Şiaların sünni Abbasilere karşı mücadelesinin rolü olmuştur. Ancak bu esas değildir. A. Müller daha ileri giderek, "eğer Fatimiler olmasa idi, belki de sonradan gelen halifeler (Abbasi halifeleri-E. Elçibey) hilafetin sarsılmış vücudunu güçlendirebilirlerdi... Ve hilafetin tenezzülüne en büyük tesir Alevilerin propagandası olmuştur" (Bartold, 1912, II cild:243,Rusça).

3. Halk Harekâtlarının Abbasiler Hilafetinin Parçalanmasında Esas Rol Oynadığını Söyleyenler; Z. Bünyadov (Bünyadov, 1965: 31-32 ,Rusça) ve "Babekilik" mevzusunda Arap dilinde doktora tezi hazırlayan Arap âlimi Hüseyin Kasım el-Eziz (el-Eziz,1966:330-334) bütün dünya tarihçileri içerisinde ilk defa, Abbasiler hilafetini tenezzüle uğratan, onun küçük devletlere parçalanmasını belirleyen, Azerbaycan halkının Babek'in önderliğinde yaptığı özgürlük mücadelesi olmuştur der. B. Zahoder (Zahoder, 1944:48-51) ve T. Ter-Grigoryan (Griqoryan, 1942:1119;Masse, 1964:64-65) da Babekiler harekâtının bu sahada büyük rol oynadığını göstermişlerdir. A. Masse, E. Ulebi (Ulebi, 1961:54-55), F. Hitti³ ve adları geçen yazarlar kendi araştırma sistemlerine uygun hareket ettiklerinden, hilafetin çöküşünde başka sebepler aramamışlar. Yeri gelmişken belirtelim ki, Abbasiler hilafetinin

² Not: A.Müller Aleviler diyince bütün Şiaları, o cümleden Fatimileri de kastediliyor.

³ Hitti, Philip K., Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, Trc. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1980.

tenezzülü ve parçalanması, âlimlerin birlikte işledikleri “Ümumdünya Tarihi” (Vsemirnaya istoriya, 1951:119) eserinde de yeteri kadar incelenmemiştir.

Bütün bu gösterilenlerden farklı olarak: N. Mednikov'un “Arap İmparatorluğunun Çöküşünün Sebepleri Hakkında”⁴ adlı eseri hilafetin çöküşüne hasır edilmiştir. Eser hacimce çok küçüktür (toplam 16 sayfa) ve böyle bir küçük kitapta hilafetin çöküşünün sebeplerini, onu doğuran amilleri bütün yönleri göstermek mümkün değildir. Üstelik müellif öz mülahizelerinde yanlışlar yapmış ve hilafete karşı olan halk harekâtına bir cümle bile de olsun dokunmamıştır. Hilafetin tenezzülünü bir nevi vahid dilin ve dinin olmaması, İran’da, Mısırda vb. yerlerde Araplaştırma siyasetinin yapılması ile izah etmeye çalışmıştır (Mednikov,1907:12-14). Bütün bu yukarıda gösterilenlerden anlaşılıyor ki, Abbasiler hilafetinin tenezzülü ve parçalanması, onun sebep ve neticeleri ilmi talebe uygun açıklanmamıştır. Sırf bundan dolayı da bu sahada hala da karanlık kalan ve açıklanmasını bekleyen meseleler çoktur.

Yukarıda da belirtildiği gibi, bunu halletmek için çokça ve derin araştırmalar yapmak, içeriği geniş eserler yazmak yazmak gerekir, bu da Sovyet tarihçilerinin karşısında duran mühim vazifelerden biridir. Çünkü büyük bir araziye kapsayan, Yakın ve Orta Şark halklarının tarihinde büyük rol oynayan böyle bir imparatorluğun çöküşü, parçalanması ve en sonda mahv olması hem de dünya tarihinin mühim hadiselerinden olmuştur. Bu arada ilginç bir noktaya dikkat çekmek istiyoruz, hilafet süratle çökerken onunla ilgili olan ilim ve medeniyet Yakın ve Orta Doğu’da önemli ölçüde gelişme göstermiştir. Abbasiler hilafetinin tenezzülü ve parçalanmasına, onun esas sebeplerine dikkat edelim. Hakkında konuşulan mesele burada oldukça kısa ve umumi verilecektir. VIII asrın sonlarında Harun er-Reşid’in halifeliyi devrinde (786-809) hilafette feodalizmde gelişme kaydedilmiştir. Bu devirde feodal topraklar mülkiyeti olan “ikta” yavaş-yavaş yayılmaya başlamıştır. Orta asırda Arap dilinde yazan müelliflerin "İfrikiye" adlandırdıkları muasır Libya, Tunus ve Cezayir’in bir kısmını kapsayan toprakları halife Harun er-Reşid 800’de İbrahim ibn Ağleb’e vermişti (el-Mağribi, 1958:419) ve ona ikta da verdi. Bilindiği gibi, ikta toprakları yüksek rütbeli memurlara, ordu komutanlarına, yüksek silke⁵ dâhil olan büyük feodal ailelerine verilirdi. Bundan başka ikta

⁴ Mednikov, N., O priçinax Raspadenii Arabskoy İmperii, S.Peterburq, 1907.

⁵ Sınıf.

topraklarının oluşmasında diğer bir usul da, ham, sahihsiz toprakların verilmesiydi. Bu tür topraklara ise “el-ard el-mevat” denirdi.

Orta asır Arap tarihçisi Ebu Yusuf Yakub ibn İbrahim (192h-808m) “Harac Kitabı”nda: “el-ard el-mevat o topraklardır ki, heç kes ona sahip değil ve bir kimsenin uhdesinde değil, orada (aynı topraklarda-E. E.) ne bir ev, ne bir ekin, ne bir otlak, ne bir türbe veya ne bir ağaçlık vardır” (Ebu Yusuf Yequb ibn İbrahim, 1346h:75-76). Bu tür yararsız ham toprakları halife zenginlere mukavele ile verirdi. Süre ise 3 yıldan 5 ile kadar tayin edilirdi. Toprağı alan şahıs bu sürede onu elverişli duruma getiremez ise geri alınır ya başkasına verilir ya da yeniden devlete ait topraklara katılırdı. Aksi halde bu toprak elverişli duruma getirilir, geliri toplanır, oraya su götürülür ve ev yapılırsa o zaman arazi toprağı kullanan şahsın mülkü sayılırdı. Böylece, ikta toprakları oluşmuştur ki, bu ikta'dan yalnız gelir vergisi alınırdı.

Bütün bunlar yalnız 8. yüzyılın sonlarında meydana gelmiştir. Bu da devletin gücünü kaybetmesinin ilk alameti sayılmalıdır. Devlet bu toprakları kullanmaya kendisinde güç bulmayıp ayrı ayrı zengin şahıslara veriyordu.

Tarihçilerin çoğunun Harun er-Reşid döneminin önemine değinmelerine rağmen (bazen de buna hilafetin "Altın çağı" adı verirler. E. E.) bu münasebet siyasi olaylara seyirci bakıştan doğmuş, iktisadi unsurlar ise sezilmemiştir. Elbette, bu unsurlar hilafette merkezi hâkimiyetin çöküşü olmasa da her halde zayıflaması idi.

“Azerbaycan VII-IX Asırlarda” kitabında: “İkta enstitüsü halife Harun er-Reşidin kendi maiyetine göre yenilik idi ve oluşum süreci yaşamaktaydı”(Bünyadov, 1965:134,Rus ça).

İkta enstitüsünün gelişmeye başlaması, feodalizmin gelişmeye başlaması demek idi ki, bu da merkezi hâkimiyete tabi olmayı zayıflatıyordu. Diğer bir yandan ise Kafkasya'da, özellikle de Azerbaycan'da ve İran'da, Orta Asya'da, Mısırda sık sık isyanlar oluyordu, bunun da hilafetin zayıflamasının etkisi vardı. Böyle bir dönemde, IX asrın başlarında halife Harun er-Reşidin ölümünden (808) sonra Abbasiler sülalesinin bünyesinde büyük bir tefrika oluştu. Halife seçilen Emin (Harun er-Reşidin büyük oğlu) üç yıldan sonra (Ahmed bin Zeyni,1989:19) kardeşi Me'mun'un veliaht olacağını açıkladı(Tabataba,1960:212-213). Velihtlıktan çıkarıldığını haber alan Me'mun bu zaman Horasanda hâkimlik eden Bağdat'la bütün ilişkilerini keserek, Emin'e tabi olmadığını ilan etti. Böylelikle de, Abbasiler sülalesinin

içerisinde bir-birine karşı iki büyük tire⁶ oluştu. Siyasi iktidar uğrunda şiddetli mücadele başladı. Diğer taraftan ise Suriye'de Emin'e karşı isyan başladı. Me'mun'un gönderdiği ordu Emin'in ordularını mağlup etti ve 813 yılında Emin öldürüldü. 198 (813) yılında Me'mun'a Bağdat'ta biat ettiler (et-Taberi, Qahire:V cild:226). Yani halife Me'mun Şiiilerin mücadelesinin şiddetlendiğini dikkate alarak, iktidarını güçlendirmek için barış yolunu seçti ve Şiiilerin sekizinci imamı sayılan Ali bin Musa er-Rıza'yı⁷ kendisine veliaht seçti (Taberi:243; Tabataba:217). Me'mun'un yürüttüğü politika hilafette nispi istikrar yaratmak arifesinde idi ki, birden bire sanki her şey alt üst oldu.

816'da Azerbaycan'da halk-azatlık (Bünyadov,Azerbaycan Tarihi, I hisse:141) harekâtı başladı, bu da Azerbaycan halkının içtimai, iktisadi ve siyasi hayatında önemli bir rol oynadı. Azerbaycan halkının özgürlük uğrunda mücadelesinin son yirmi yıldan fazlası (816-837) daha kuvvetli olmuş ve hilafete ağır darbeler vurmuştur. Bu devirde ise mücadeleye yüksek askeri ve siyasi yeteneği olan Babek⁸ önderlik ettiğinden, onu kısaca "Babekiler Harekâtı" adlandıracağız. Babekiler (Hürremiler) harekâtı "Azerbaycan VII-IX Asırlarda" (Bünyadov,Azerbaycan Tarihi, I hisse:230-283,Rusça) ve "Babekilik"⁹ adlı eserlerde takdire layık şekilde tetkik edildiğinden, burada harekâtın gelişinden bahsetmeye ihtiyaç yoktur. Lakin harekâtın hilafetin tenezzülü ve parçalanmasında nasıl bir yer tuttuğunu oldukça kısa bir şekilde gösterilmesine çalışılacaktır.

Babekiler harekâtı Abbasiler hilafetine hem iktisadi, hem de siyasi yönden öyle bir ağır darbe vurdu ki, hilafet bir daha kendisini doğrultamamış çöküşe yönelmişti. Abbasiler hilafeti Babekilere karşı yaptığı savaşlarda yarım milyonluk (Teberi:333; el-Mesudi, 1893:193; el-Eziz, 1966:331) askeri kuvvetini yitirmiştir ki, bu da eski dünya ve orta asırlar tarihinde nadir hadiselerdendir. Tarihten bilindiği gibi hilafet kurulduktan dağılıncaya kadar herhangi bir devletle, hatta Sasaniler ve Bizans gibi büyük imparatorluklarla savaşlarda bile bu kadar kayıp vermemiştir.

⁶ Hisar-Kale anlamına gelen Tyhra, Thira, Thyroion, Apeteria, Teira ve Roma döneminde şehir anlamına gelen Arkadiapolis anlamına da gelir.

⁷ Not: Azerbaycan dilinde olan eserlerde Rza ve İmam Rza gibi verilmiştir.

⁸ Çocukluğunda çoban ve sarban (deve kervanları yöneticisi, E.E.) olarak çalışan genç Babek başarılı bir teşkilatçı, yetişkin siyasi önder olarak meydana çıktı.

⁹ H.Kasım el-Eziz. El-Babakiyye (av intifadetu eş-şeb el-azerbaycaniyye dıdda el-hilafeti-lAbbasiyye), Musku, 1966.

Babekiler harekâtı ortaya çıktığı ilk yıllardan itibaren etkisini göstermişti. Bu konuda Prof. Dr. B. Zahoder: “Babek’in isyanı ile bağlı olarak Me'mun'un bütün siyasetinde keskin bir dönüşün kendisini ortaya çıkardığını göstermektedir” (Zahoder, 1944:4838; Tabataba:219). Babekiler hareketinin kudretini ilk ortaya çıktığı andan anlayan Me'mun önceden dâhili rakiplerini ortadan kaldırmaya başlar. Örnek olarak; O, vezir Fadl bin Sehl'den korktuğu için (Hitti: 600; Halife b. Hayyat:509; Ya'kübi: 438, 451; Taberî:709, 771-773, 778-794, 802-805, 808, 830, 841, 925, 977, 997, 1013, 1025-1027; Cehşiyârî: 285-408; Mes'ûd'i:424, 438; VII, 2-3, 61; İbn Bâbeveyh, 1377: 154-159; Merzübânî, 1402/1982: 313; Hatîb: 339-343; İb-nü'l-Esîr: 197, 207,223-234, 239, 256, 257, 302,313-315, 326, 346, 347, 357-359; Nüveyrî: 208-210; Hândmîr, 2535 : 61-67; Sourdel, 1959-60: 196-213; Yıldız, 1976:62-65; Muir, 1984: 484, 492, 494, 496-497; Madelung, 1992: VI/333-346; Aykaç, 1997:132-232/750-847,İSAM Ktp., nr. 24366, s. 55; Zettersteen, İA, IV:532) 818'de onu öldürttü.

Bundan kısa bir süre sonra Şiilerin sekizinci imamı, veliaht Ali Rıza'nın nüfuzunun güçlendiğini anlayan Me'mun onu da zehirleterek ortadan kaldırır. 821'de Sistan'da köylü ayaklanmaları başlar. Babekiler hareketinin etkileri artık bütün İran arazisinde görülmekteydi. Halife Me'mun halk hareketlerinin gittikçe yayıldığını ve şehirlerde tarikatların mücadelesinin de yeniden canlandığını görüp, hilafeti korumak için büyük toprak sahiplerini yanına çekmek ister ve bunun için de onlara birçok imtiyazlar tanır. 821'de hilafet yeni canişinliklere¹⁰ bölünmeye başlar. Bu şark eyaletlerinde-Babekiler'in tesirinin çok olduğu eyaletlerde daha fazla görülür. Buhara, Belh, Semerkant büyük toprak sahibi olan Samaniler ailesine emanet edilir. Başka bir büyük toprak sahibi Tahiriler ailesinden olan, Eminle, ihtilaf zamanı Me'mun'un tarafını tutan, hâkimiyete gelmesine büyük yardımı olan Tahir ibn Hasan 821'de Horasan'ın canişini tayin edildi. Tahir Horasanın idaresinde bağımsız hareket etmeye başladı. Bu dönemlerde Babekiler, hilafet ordusu üzerinde ilk galibiyetlerini alır, Hürremilik geniş bir alana yayılır. Hilafetin zayıfladığını hisseden Tahir 822'de kasım ayında Me'mun'un adının cuma günü mescide hutbe okunurken hutbeden çıkarılmasını emreder (Teberi:285;Seid Nefisi, 1956:167;Zahoder:49).

¹⁰ Canişinler, emir (ilk zamanlar: amil), canişinlik ise Emirlik olarak adlandırılıyordu.

Bu halifeyi tanımamak demek idi. Aynı günün sabahı, yani Me'mun'un adı hutbeden çıkartıldıktan bir gün sonra Tahir'in otağında ölüsünü buldular. Şark eyaletlerinde yüksek nüfuzu olan Tahir'in ortadan kaldırılması Memun için ortaya çıkan başka bir tehlikeyi savuştursa da, esaslı bir yenilik getirmede. Babekiler harekâtı Memun'un siyasetine güçlü bir etki yapıyordu, onun rahat bir siyaset yapmasına imkân vermiyordu. Bunun neticesi olarak, o, Horasanı kendine bağlamak arzusunda olduğu bir zamanda, bu siyasetini hayata geçiremedi. Babek harekâtından ve onun tesiri ile yeniden canlanan Mısır isyanından çekinerek, halife Memun yeni bir karışıklığa yol vermemek için Horasanın idareciliğini Tahir'in oğullarına verdi (Müller:209). Böylelikle, Babekiler harekâtının kuvvetli tesiri neticesinde Horasanın (daha doğrusu Orta Asya ve İran'ın büyük bir hissesinin) yarım bağımsızlığı elde edildi ve devamı sağlandı. Önceden belirtildiği gibi, 800'lü yıllarda Libya ve Tunus'un arazisi Harun er-Reşid tarafından Ağlebiler'in idaresine verilmişse de, henüz Ağlebiler vasal bir canişin gibi göstermemişti. Tarihi hadiselerin gidişini ve inkişafını orta asır kaynakları ile incelediğimizde, Egle bilerin Memun'un ve Mütesimin halifeliyi zamanında bağımsız hareket etmeleri ve yalnız kendi isteklerine uygun olarak siyaset yürütmeleri açık-seçik özünü biruze verir ki, bu da yalnız ve yalnız Babekiler hareketinin hilafetin dikkatini kendisine yöneltmesi, kendisini en tehlikeli bir güç gibi göstermesinden kaynaklanmaktadır. Babekiler hareketinin güçlenmesi sonucu dağılma sürecine giren hilafette merkezi hâkimiyet önceki gücünü yitirdiğinden ona tabi eyaletleri artık hâkimiyeti altında tutamadı. Bu da tarihi bir gerçektir ki, yalnız Babekiler harekâtının tesiri neticesinde Horasan, Orta Asya'da ise Buhara, Semerkant, Belh, Fergana vb. hilafete tabi eyaletlerde yarı bağımsızlık ortaya çıkmış ve hilafetin parçalanması için ilk zeminler görülmeye başlamıştır. Denebilir ki, aynı yukarıda gösterilen büyük eyaletlerle beraber Tunus, Libya genelde ve Cezayir'in bir kısmı Babekiler harekâtı boyunca ondan esinlenerek hilafetten uzaklaşmış, sonradan hilafete tabi olmak bir yana, hatta tam bağımsız devletler şekline dönüşmüşlerdi. Azerbaycan halkı ile savaşan Abbasiler hilafetinin, bütün iktisadi bozulmuştu. Tahmini hesaplamalar gösterir ki (Taberi:57), Hürremiler'in özgürleştirdiği toprakların hesabına hilafet sadece bir yılda 2 milyon dinara yakın gelirden mahrum olmuştur.

Halife Mu'tezz 869 yılında orduya erzak yetiştirmek için lazım olan toplam 50 bin dinarı hilafetin hazinesinden (Bünyadov :257.) bulamadığından Türklerden olan ordu

komutanları tarafından halifelikten uzaklaştırılmış dövülerek öldürülmüştü. Hilafet ağır bir savaş verdiği için ona tabi olan topraklardan çoğu ordu toplamaya mecbur olmuştu ki, bu da aynı yerlerin bütün iktisadi hayatını bozmuştu. Şehir sanatkarlarının çoğu ordu için yarak¹¹ hazırlamağa yönlendirilmişti. Çoğu insan hilafet orduları için sengerler¹² kurmaya, duvarlar örmeye, hendekler kazmaya, kaleler (Müller, II cild:199, Rusça) dikmeye yöneltilmişti. Garbi Midiya'dan¹³ Kilikya'ya kadar, Abbasiler hilafetinin bir ateş halkası içerisinde olması (el-Eziz:264) onun ticareti için de büyük zarar vurmuştu; hilafetin birçok ülkelerle, hususen Avrupa ve Volga boyu ile ticareti için düğüm noktası olan Azerbaycan'dan artık Abbasiler istifade edemiyordular. Savaşılan ve onunla komşu olan birçok yerler yakılmış, dağıtılmış, uzun müddet hilafet için yararsız, gelirsiz hala düşmüştü. Sırf bunun neticesi olarak, halife Vasık'ın devrinde (842-847) Azerbaycan'dan toplanan haraç 200 bin dirhem (İbn Xordadbeh:97) (13 bin 333 dinar 5 dirhem) yenmişti. Ordunu erzak ve parayla teçhiz etmek için hilafet çokça masraf yapılmalı, para harcamalı olmuştu ki, bu da hilafet hazinesini tamamiyle boşaltacak bir vaziyete getirmişti. Babekilere karşı gönderilen ordular için ne kadar para, erzak sarf edildiğini tam hesaplamak mümkün olmasa da aşağıdaki misalden onun ne kadar çok olmasını tahmini de olsa tasavvur etmek mümkündür. Orta asır tarihçileri belirtiyorlar ki, halife Mu'tesim sadece Afşin'in savaştığı her bir gününe 10 bin dirhem, savaşmadığı her bir gününe ise 5 bin dirhem veriyordu (Taberi:333). Bilindiği gibi Afşin, Haydar Babekilerle savaşan hilafet ordularının sonuncu komutanı idi ve ona kadar bu işin uhdesinden başka ordu komutanları gelememiş, kısa zamanda yenilmişlerdi. Z. Bünyadov netleştirmiştir ki, 835'de 3 Haziranda Afşin Babekilerle savaşan hilafet ordularının komutanı tayin edilmişti (Bünyadov :257-Rusça). 838'de Ocağın 4'ünde Babek ele geçirilerek, Samara'ya getirildi (Bünyadov :257-Rusça). Eğer Afşin'in vazifesini bugünden (yani, 4 Ocaktan) tamamlamış olarak hesaplırsak, diyebiliriz ki, 2 il 7 ay süren hizmeti vaktinde sadece ona, hilafet ortalama hesapla 6 milyon 510 bin dirhem para vermişti. 837'e halife savaşçıların maaşını ödemek için Afşin'e 30 milyon dirhem göndermişti. İbn Tabataba'nın "El-Fahri" eserinde rastlanan bir malumat sanki bu denenleri tamamlıyor. Müellif,

¹¹ Silah.

¹² Siper, istihkam.

¹³ Midiya, Mada ve ya Maday (Yunan-Μηδία)-M.Ö. 728– M.Ö. 549 yıllarda yaşamış kadim devlet, şarkta ilk İmparatorluk (Medler).

Mu'tesim ölürken (842) hilafetin hazinesinde hemen hemen 8 milyon dirhem kalmıştı (Tabataba :229). Orta asırda maddi istinatgâhı olmayan bir devlet elbette, uzun müddet yaşamak iktidarına malik olamazdı. Onun tenezzülü ve parçalanması kaçılmaz idi. Burada Azerbaycan halkının özgürlük savaşının Abbasiler hilafetinin tenezzülü ve parçalanmasındaki rolünü detaylıca göstermek mümkün olmadığından, onun bazı yönleri gösterildi. Kısa olarak bir tarafı da kaydedilmelidir, “Babek’in takipçileri IX. asrın sonlarına dek hilafetteki bütün yeni isyanların nüvesini teşkil etmişler” (Bünyadov:270-Rusça).

Babekiler harekâtının en büyük içtimai tesiri 869 yılında Basra etrafında başlayan Zenciler isyanında ve IX. asrın sonlarında baş kaldırmış Karmetiler harekâtında olmuştur (Hossein Sadıghi, Les Mouvements Religieux Iraniens...:276-277; A'sghar Ali Engineer:207-208). Bu ise Babekiler harekâtının içtimai taleplerinin, orta asırlarda hilafet arazisinde yaşayan bütün yoksul tabakaların arzu, istek ve taleplerine bütün yönleriyle uygun olduğundan doğmuştur. Bunun için Babekilik ideolojisi (“Hürremiliğin maksat ve ideolojisi kendisinin en tam ve parlak ifadesini Babek harekâtında bulduğundan (Belyayev, 1965:253)”, “hürremilik”-“babekilikle” ifade edildi) yoksul köylü ve sanatkârların, kulların muhtelif zamanlarda hilafete karşı keskin silahı, ideolojisi ve ideoloji kaynağı olmuştur. Bu hatta bir kaç asır devam etmiştir. Denilenleri esaslandırmak için XI. asrın sonunda Selcuk sultanlarının veziri Nizamülmülk'ün “Siyasetname” eserinden alınan bir parça daha kıymetlidir. “Hükümdarların ve İslam'ın düşmanı olan zındıkların (Özen,2001: 17-62) emellerinin zuhuru hakkında” başlığı altında müellif: “... Allah göstermesin, eğer bu galip hâkimiyete (bırak, Yüce Allah kendisi onu sağ salim yapsın) her hangi bir kötülükler ortaya çıksın veya ayaklanma olsun... Bu köpekler gizli yerlerden çıkararak bu hâkim (devlete) karşı isyan edecekler, (onu) parçalamağa çağıracaklar; onların esas güçleri ise Rafızîlerden (Friedleander, 1908:137-159; Montgomery Watt, 1963: 119; Calmard, 1971:51;el-Berqî, 1964:119; en-Necâsî, 1317:214; et-Tûsî,1961:262,206;el-Mâmekânî, 1350, II:243-244; el-Meclisî, 1305-1315:127; et-Taberî, 1963:276'da da iktibas edilmiştir.;Murtazâ Râzî, 1313/1934:32-33; Şemseddîn ez-Zehebî, 1956: 154; el-Mûsevî, 1963, :99-101) ve hürremidinlerden (ibaret) olacaktır; iğtişâş, zındıklık ve bu gibi her ne desem onda bunlardan türeyecektir. Onlar (kalmaya) hiç ne koymayacaklar (Nizamülmülk, 1949:188,Rusça). Babekiler harekâtının Abbasiler hilafetini tenezzüle

uğratmakla, onun parçalanmasını ve nihayet, sükûtunu yaklaştırmakta diğer büyük rolü, sonradan hâkimiyeti kendi ellerine alan ve halifeleri bir oyunağa çeviren Türk terkipli alayların yaranmasında esas amil olmuştur.

Belli olduğu gibi hilafetin parçalanmasında bu Türk askeri güçlerinin ve onların komutanlarının büyük rolü var. Lakin hilafetin tenezzülünü ve parçalanmasını bütünlükle onların adına bağlayan tarihçiler yanlış yapmış olurlar. Diğer bir taraftan bunu da belirtmek lazımdır ki, Türklerin merkezi hâkimiyeti ele almasında bile, Babekiler harekâtı esas rol oynamıştı. Abbasilerin Türklere istinat etmesini tarihçiler muhtelif sebeplerle izah ediyorlar ve bu sahada çokça yanlış fikirler vardır. O konu hakkında burada görüş belirtmeyeceğiz. Bizce Mu'tesim'in Türklere kendi ordusunun özeğini¹⁴ teşkil etmesi, birçok Arap ve Avrupa tarihçilerinin gösterdikleri kimi, ne farslara nefretinden, ne de, anasının Türk olmasından meydana çıkmıştır. "Babekle çetin ve korkunç mücadele, ana esaslı askeri ıslahatın kaçılmaz olduğunu göstermiştir" (Zahoder:51). Azerbaycan'ın sert dağlarında savaşmayı başaran hem de her taraftan toplanan, muhtelif feodallerin askeri güçlerinden değil, yüksek askeri talim görmüş veya harpte derin tecrübesi olan savaşçılardan ibaret daimi nizami bir orduya büyük ihtiyaç vardı. Bir yandan Azerbaycan halkı ile yapılan ağır savaş neticesinde hilafetin evvelki silahlı güçlerinin tükenmesi, diğer bir yandan sırf savaş becerisi üstün olan nizami bir orduya ihtiyaç, Mutesim'i Orta Asya'da, Altay ve Tyan-Şan dağlarının eteklerinde yaşayan Türklere istinat etmeye, onlardan ordusunun çekirdeğini yeniden kurmaya mecbur etdi. O, her ihtimale göre Türklere karşı koymak için orduda Berberilerden (Şemseddin Sâmi, Kamus'ü l-A'lâm:2/1270-1271) (Meğriblilerden) ibaret alaylar da kurdurdu. Bunun özü ise, Mutesim'in Türklere inanmaması demek idi. Lakin esasen Türkler fiziki cihetten hususi olarak kuvvetli savaşçılar yetiştirdiğinden (Zahoder :51), Mutesim onarı kütleli surette orduya topladı. İtah (Müneccimbaşı, 1269h:138), Eşnas Türkî, Büyük Buğa, Cafer el-Hayyat, Vasıf (Özdemir,Abbasi Halifesi Mu'tasım'ın Ordusunda...:211-230), vb. Türk sergerdelerini Mutesim şücaetlerine göre seçip götürmüştü (Muhemmed el-Xudari bek, 1935, III cild:24059;Taberi:67). Bütün bu adları belirtilen komutanlar büyük askeri tecrübelerle malik idiler. Babekiler harekâtı başladığından sonra Türklerin nüfuzu oldukça büyüdü. Yani askeri ıslahat hilafet için kendi

¹⁴ Çekirdeğini.

sonuçlarını göstermeye başladı. 838'da Bizans orduları üzerinde büyük galibiyet alındı. Hilafet yeni ordunun sayesinde kendisini Babekiler harekâtından, başka isyan ve savaşlardan kurtarsa da, ancak uzun sürmedi. Azerbaycan halkının özgürlük savaşı hilafeti tenezzül dalgalarına atmış, Türkleri hilafette siyaset sahnesine çıkarmıştı. Hilafetin zayıflığını hisseden bu Türk askeri güçleri galibiyetlerden ruhlanarak kendilerini serbest göstermeye, merkezi hâkimiyet uğrunda mücadeleye başlıyorlar. Halifelerle Türk sergerdeleri arasında siyasi hâkimiyet uğrunda keskin mücadele başladı. 847'de halife Vasık öldükten sonra, onun oğlu Muhammed'i halife seçmek istediler. Lakin Türk sergerdelerinden olan İtah ve Vasıf bunu reddedip, hilafet tahtına Vasık'ın kardeşi Mütevekkil'i çıkardılar. Böylelikle, halifeleri Türkler tayin etmeye başladı. Abbasilerin merkezi hâkimiyetteki nüfuzu da artık yok olmaya başladı, irsi hukukları ellerinden alınmıştı. Yani seçilen halifeler Türklerin isteğini yerine getiriyorlardı. Halife Mütevekkil (847-861) Türkleri merkezi hakimiyetten uzaklaştırmaya, kendi canını onlardan kurtarmaya çalıştı. Lakin Türk ordu komutanlarından Küçük Buğa ve Bağır Türkî sazişe¹⁵ gelip, bir deste Türkleş onu 247'de şevval ayının dördünde (Suyûtî, 1964:226; Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, III: 240-241)¹⁶ (11 Aralık 861'de, Brokkelman, 1953:54-9 Aralık) öldürdüler. Bundan sonra Türkler halifelerin hayatını, yaşayıp-yaşamayacağını da halletmeye başladılar. Onlar artık hiç kimseyle hesaplaşmıyordular. Abbasiler sülalesinden daha hiç bir kimse halifeliye ya irsi, ya da başka yolla gele bilmiyordular. Türkler kimi isterse onu da seçiyordular, istedikleri halifeyi de öldürüyordular (Merçil, 1992, VI:499; Kara, 2007:37,40; Montgomery Watt, 1993:167; Mevdudî, 1971:29; Hitti, 1980, III:740,763; el-Fakî:238; Yusuf el-Iş, 1982:187; İbrahim Hasan, 1985, IV: 1974; İbrahim Hasan, 1970:82).

Hilafette büyük bir karmaşa hüküm sürüyordu. 861'den 870'e kadar ara çekişmelerinde 5 halife (Mütevekkil, Müntezir, Müste'in, Mu'tezz, Mühtedi) öldürülmüştü. Bu devirde Türkler

¹⁵ Antlaşma, sözleşme

¹⁶ Umer, Fâruk, "Nazrâtun fî Siyâseti'l-Mutevekkil", el-Mecelletu't-târihiyye, Bağdat, 1972;el-Mesûdî, Mûrûcu'z-zeheb, IV, 59;Miah the Reign al-Mutawakil thesis, P. 40 Asiatic Society of Pakistan, 1969.Makale yazarı bizim Samarra olarak çevirdiğimiz kelimeyi kanaatimizce sehven Şam olarak yazmıştır. Tarih kitaplarında Mütevekkil'in başkenti Samerrâ'dan Şam'a (veya Dımaşk) iki aylık bir süreyle naklettiği geçmektedir. Ayrıca o dönem içinde Şam'ın geniş bir bölgeyi kapsadığı ve Dımaşk'ın ise Şam bölgesi içinde bugün Suriye'nin başkenti olan Şam şehrini kapsadığı bilinmektedir (Ç.N.). "Bunun aksi doğrudur" ifadesinden kasıt komutanların siyasilerden yardım almış olmamaları değil aksine el-Mütevekkil'in öldürülme konusunda siyasilerin komutanlardan yardım almış olmalarıdır. Zira tarihi bilgiler Mütevekkil'in oğlu Muntasır'ın babasının öldürülmesi konusunda ciddi rol oynadığını gösteriyor.

kendi aralarında vuruşuyor, halifeleri ise top kimi (Müller,II cild:222-Rusça) oynatıyorlardı. İbn Tabataba, halife onların (Türklerin-E. E.) esiri gibi idi. İsterseler bırakıyor, isterseler çıkarıyor ve isterseler öldürüyorlardı¹⁷. 860'den 870'e kadar bir sıra eyalet canişini ve emirleri hilafetin tenezzülünden ve merkezi hâkimiyet uğrunda giden ara çekişmelerinin yaptığı kargaşadan istifade ederek hilafete tabi olmaktan vazgeçiyor, bazıları ise ondan yeni topraklar koparıyordu. 863'den Taberistan¹⁸ ve Deylem'de¹⁹ Aleviler devleti kuruldu. Bu devletin banisi Hasan ibn Zeyd olduğundan, ona Zeydiler devleti de deniliyordu. Sicistan'a sahip olan Yakub ibn Leys es-Saffar (en-Narşâhî:105; Tarih-i İbn-i Haldun:145) 248 (862)'de Herat'a doğru hareket etti (en-Nuveyrî, 1405/1985: XXV. 332; <http://www.alwaraq.com>.10. 12.2002, 5822; İbnu'l-Esir, VI:4; Kurt, 2002:95; Nelson, 1975,IV:136.). 868'de o, Herat'a girip, 255 (269)'de Kirmanı istila etdi. Böylelikle, hilafetin Şark eyaletlerinde yeni bir bağımsız devlet ortaya çıktı. Diğer bir taraftan ise Orta Asya'da Samaniler gittikçe kuvvetleniyordu. 868'de Mısırda Tuluniler devletinin kuruldu. Böylelikle, hilafette ilk bağımsız Türk sülalesi hâkimiyete geldi. IX. asırda Abbasiler hilafeti küçük bir emirliyi hatırlatacak dereceye geldi. Büyük bir imparatorluğun bu şekilde tenezzülüne ve parçalanmasına esas sebep ise, Azerbaycan halkının 816-837. yıllarda Babek'in komutanlığı altında Abbasiler hilafetine karşı yaptığı özgürlük savaşı olmuştur. "Babekiler harekâtı kuvvetli Abbasiler devletinin ayrı-ayrı devletlere parçalanmasını belirleyen esas siyasi güçlerden biri" (Bünyadov:31-Rusça) olmakla beraber hem de en önemlisidir.

KAYNAKÇA

AHMED B. ALİ EN-NECÂŞÎ; 1317,Kitâbu'r-ricâl, Bombay, s. 214.

A'SGHAR ALİ ENGİNEER, The Origin and Development of Islam, s. 207-208.

AYKAÇ, Mehmet;1993, Abbasi Devletinin İlk Dönemi İdâri Teşkilatında Dîvânlar, TTK, Ankara.

AZERBAYCAN TARİHİ, Bakü, I hisse, seh. 141.

¹⁷ Tabataba, age. seh.243

¹⁸ Şimdiki İran'da Mazenderan, Gülistan ve Gilan eyaletlerini içine alan İran'daki tarihi bölge.

¹⁹ Hazar Denizi'nin batısındaki dağlık bölgenin tarihî adı. Doğusundaki Taberistan (bugünkü Mazenderan) batısındaki Gilan da geniş anlamla tarihî Deylem bölgesinin içine alınır. Deylem bölgesinin merkezlerinden Alamut kalesi İsmaililer'in kolu olan Nizariler'in eline geçince onların fedai olarak da kullanılmışlardır.

- AZİZ SAMİH, Berberîler Maddesi, Şimalî Afrika'da Türkler, İstanbul, İslam Ansiklopedisi.
- BARTOLD, V.;1912, Xalif i Sultan, "Mir İslama" kitabı, S. Peterburq, I cild, N1, seh. 215-216.
- BELYAYEV, E.; 1965, Arabı, İslam İ Arabskiy Xalifat V Rane Srednevekoye, Moskva, seh. 253.
- BROKKELMAN, K. ;1953, Tarih eş-Şuub el-İslamiyye, Beyrut, II cild, seh. 54 (dekabrın 9da).
- BÜNYADOV, Z.; 1965, Azerbaycan VII-IX asırlarda. B., seh. 31-32 (Ruşça).
- CALMARD, J.;1971, "Le Chiisme İmamite En Iran A L'epoque Seldjoukide, D'apres Le Kitab Al-Naqd", Le Monde İranien Et L'İslam, I, Cenova ve Paris, ss. 43-67 arası s. 51.
- CEHŞİYÂRÎ, el-Vüzerâ ue'l-küttâb, s. 285-408.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, I-XIV, İstanbul, III, 240-241.
- EBDÜRREHMAN İBN XELDUN EL-MEĞRİBÎ; 1958, Kitab el-İber Va Divan El-Mübteda Va El-Xeber Fi Eyyam El-Arab Va-L-Ecem Va El-Berber, Beyrut, IV cild I hisse, seh. 419.
- EBÛ BEKR MUHAMMED B. CA'FER EN-NARŞÂHÎ, Târîhu Buhâra, Çev. E. Abdülmecîd Bedevî-Nasrullah Mübeşşir, Kahire, Trz., s. 105.
- EBÛ CA'FER ET-TÛSÎ; 1961, Kitâbu'r-ricâl, nşr. Muhammed Sâdık Bahru'l-ulûm, Necef, s. 262.
- EBU CEFER MUHAMMED İBN CERİR ET-TEBERÎ, Tarih er-Rusul va El-Muluk, Qahire, cild :V,10cu hisse, seh. 226.
- EBU CEFER MUHAMMED İBN CERİR ET-TEBERÎ, Tarih er-rusul va el-muluk, Qahire, XI cild 11ci hisse, seh.
- EBU YUSÛF YEQUB İBN İBRAHİMÎ; 1346h, Kitab el-Xerac, Qahire, seh. 75-76.
- EBU-L-FİDA; 1959, El-Müxteser Fi Exbar El-Beşer, Beyrut, III cild, seh. 57 .
- EBU-L-HESEN Eli bin el-Hüseyn el-Mesudi; 1893, Kitab et-Tenbih va-l-Eşraf, Leyden, seh. 193 .
- EHMED BİN ZEYNÎ; 1989, Kitab Tarih Ed-Duvel El-İslamiyye, Qahire, seh. 19.
- EHMED EMİN; 1952, Zühr el-İslam, Qahire, seh. 3-5
- EL-BERQÎ; 1964, Kitâbü'l-Mehâsin, (nşr. Muhammed Sâdık Bahru'l-ulûm), Necef.
- EL-FAKÎ; 1987, İsamüddin Abdurrauf, ed-Devletü'l Abbasiyye, Kahire.

- EL-MÂMEKÂNÎ; 1350, Tenkîhu'l-ma'kûl, Necef, II, 243-244.
- EL-MES'ÛDÎ; 1990, Mûrûcu'z-Zeheb, IV, Darul Kutubil İlmiyye, Beyrut.
- Encyclopedia of Islam (New edition), "al-A'mash", (C. Brockelmann, Ch. Pellat).
- EN-NUVEYRÎ, Şihâbuddîn Ebu'l-Abbâs; 1985, NihâyetüH-Ereb fi Funüni'l-Edeb. XXVI, (tah. M. F. Anîtil-M. T. el-Hacerî), Mısır, Hicri:1405, s. XXV. 332.
- FRIEDLEANDERİ; 1908, "The heterodoxies of Shiites in the Presentation of Ibn Hazm", JAOS, 29, ss. 137-159.
- FRYE, R. Nelson; 1975, "The Samanids", Cambridge History of Iran, Cambridge, IV, 136-161, s. 136.
- H. QASIM EL-EZİZ; 1966, El-Babakiyye (Av İntifadetu Eş-Şeb El-Azerbaycaniyye Dıdda El-Hilafeti-l Abbasiyye), Musku, seh. 330-334.
- HALÎFE B. HAYYÂT; 1405/1985, et-Târîh, nşr. Ekrem Ziya Ömer, I-II, Riyad.
- HÂNDMÎR, Düstûru'l-Vüzerâ, Tahran, s. 61-67.
- HASAN İBRAHİM HASAN; 1970, en-Nuzumu'l İslamiyye, Kahire, s. 82.
- HASAN İBRAHİM HASAN; 1985, İslâm Tarihi, çev. Komisyon, İstanbul, IV, 1974
- HATÎB, Târîhu Bağdâd, XII, Beyrut, tsz.
- HESEN, H. İ., Tarih el-İslam es-siyasi va ed-dini..., Qahire, III cild, seh. 1-2
- HİTTİ, Philip K. ; 1980, Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, Trc. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- HOSSEİN Sadıghi, G., Les Mouvements Religieux Iraniens, s. 276-277.
- İBN BÂBEVEYH, Cüyûnü Ahbâ-Ri'r-Rızâ, Kum 1377, II, 154-159.
- İBN ET-TİQTAQA MUHEMMED İBN ELİ BİN TABATABA; 1960, Tarih ed-duvel el-İslamiyye, Beyrut, seh. 243.
- İBN XORDADBEH, Kitab el-Mesalik Va-L-Memelik, seh. 97.
- İbnu'l-Esir, el-Kamil Fi't-Tarih, I-IX, Mı, sır 1347-1357, VI. 4.
- KARA, Seyfullah; 2007, Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları, İstanbul, s. 37.
- KURT, Hasan; 2002, Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tâhiroğulları, Ankara, s. 95.
- MADELUNG, W.; 1992, "New Documents Concerning al-Ma'mûn, al-Fadl b. Sahi and cAlî al-Rıdâ", Religious and Ethnic Mouements in Medieual İslam, London, s. VI/333-346.

- MEDNİKOV, N., 1907, O Priçinax Raspadenii Arabskoy İmperii, S. Peterburq.
- MERÇİL, Erdoğan; 1992, “Büveyhîler”, DİA, İstanbul, VI, 499.
- MERZÛBÂNÎ;1402/1982,Mu'cemü's-Şu'arâ , Kahire 1354-Beyrut, s. 313.
- MES'ÛDÎ, Mürücü'z-zeheb (Meynard), VI, 424, 438; VII, 2-3, 61.
- METS, A. ; 1966, Musulmanskiy Renessas, Moskva, seh. 13-15.
- MEVDUDÎ; 1971, Ebu'l A'la, Selçuklular Tarihi, çev. Ali Genceli, Ankara, s. 29.
- Miah the Reign al-Mutawakil Thesis;1969, P. 40 Asiatic Society of Pakistan.
- MONTGOMERY Watt.(1963), “The Rafidites: A. Preliminayr Study”, Oriens, XVI.
- MONTGOMERY,Watt;1993, İslâm Nedir, çev. Elif Rıza, İstanbul, s. 167.
- MUHAMMED B. EBÎ'L-KÂSİM ET-TABERÎ;1963, Bişârâtü'l-mustafâ, Necef, s. 276.
- MUHAMMED BÂKİR EL-MECLÎSÎ;1305-1315, Bihâru'l Envâr, Persia, XV/i, s. 127.
- MUHEMMED EL-XUDARÎ BEK; 1935,Muhadaratu Tarihi-L-Umemi-L-İslamiyye, Qahire, III cild, seh. 24059.
- MUIR, W. ;1984, The Caliphate, London, s. 484, 492, 494, 496-497.
- MURTAZÂ RÂZÎ;1313/1934, Tabsirâtü'l-'avâmm, nşr. A. İkbâl,Tahran, ss. 32-33.
- MÜLLER, A.;1895, İslam Tarihi, S. Peterburq, II cild, seh. 199 (Rusça).
- MÜNECCİMBAŞI; 1269h, Sehaifu-l-Exbar, Misir, II cild, seh. 138.
- NİZAMÜLMÜLK; 1949, Siyasetname, Moskva, seh. 188 (Rusça).
- NÜVEYRÎ, Nihâyetü't-Ereb, XXII, 208-210.
- ÖZDEMİR, Mehmet Nadir, “Abbasi Halifesi Mu'tasım'ın Ordusunda Bulunan Türklerin “Köle” Olup Olmadığı Meselesi”, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 18. SAYI-S. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, s.211-230.
- ÖZEN, Şükrü; 2001, İslam Hukukuna Göre Zındıklık Suçu ve Molla Lutfi'nin İdamının Fıkfiliği, Makale, İslam Araştırmaları,6, 17-62.
- QRİQORYAN, T. Ter;1942, Borba Arsaxa Arabskimi Zaxvtçikami v IX veke, Baku, seh. 1119
- A. MASSE; 1964, İslam, Baku, seh. 64-65.
- SÂMÎ, Şemseddin,Kamus'ü l-A'lâm, 2/1270-1271.
- SEİD NEFİSÎ;1335h (1956), Tarihe Xanedane Tahiri, Tehran, seh. 167.

-
- Sir Harry II. Johnston, A History of the Colonization of Africa by Alien Races, Cambridge, 1930.
- SOURDEL, D.; 1959-60, Le Vizirat Abbaside de 749 a 936, Damas, I, 196-213.
- STANLEYLANE-Poole; 1890, The Story of the Barbary Corsairs, New York and London.
- SUYÛTÎ; 1964, Tarihu'l-Hulefâ, el-Kâhire, s. 226.
- ŞEMSEDDÎN EZ-ZEHEBÎ; 1956, Tezkiratü'l-huffâz, Haydarabad, I, 154.
- ŞEREFUDDÎN EL-MÛSEVÎ; 1963, Kitâbu'l-murâca'ât, Necef, ss. 99-101.
- TABERÎ, Târih İde Goeje, m, 709, 771-773, 778-794, 802-805, 808, 830, 841, 925, 977, 997, 1013, 1025-1027.
- TARİH-İ İBN-İ HALDUN; 1366, terc. Abdulmuhammed Ayeti, Müsesesey-i Mutaleat-i ve Tahkik Pejuheş, Tahran s. 145.
- THE RAFİDİTES; 1963, A preliminary study", Oriens, 16, ss. 110-121 arası sy. 119.
- ULEBÎ, E. ;1961, Savrat ez-zinc ve Qaidihe Eli bin Muhammed, Beyrut, seh. 54-55.
- UMER, Fâruk; 1972, "Nazrâtun fî Siyâseti'l-Mutevekkil", el-Mecelletu't-târihiyye, Bağdat.
- VSEMİR NAYA İSTORİYA; 1951, III cild, Moskva, seh. 119.
- XEYYAT, M.; 1955, Et-Tarih el-İslamiyye, Sayda, 1375h, seh. 51.
- YA'KÛBÎ; 1960, Târih, II, Beyrut.
- YILDIZ, Hakkı Dursun; 1976, İslâmiyet ve Türkler, İstanbul, s. 62-65
- YUSUF EL-İŞ; 1982, Tarihu'l Asri'l Hilâfeti'l Abbasiyye, thk. Muhammed Ebu'l Ferec el-İş, Dimaşk, s. 187.
- ZAXODER, B. N.; 1944, İstoriya Vostoçnoço Srednevekova (Xalifat i Blijniy Vostok), Moskva, seh. 48-51.
- ZETTERSTEEN, K. V. "Fazıl", İA, IV, 532.
- ZEYDAN, C., Et-Temeddun el-İslamiyye, I cild, seh. 107-108.
- <http://www.alwaraq.com>. (10. 12. 2002), 5822.